

USTAVNO SODIŠČE KOT SUBJEKT DRUŽBENIH
SPREMEMB: PROBLEM TEMELJNIH PRAVIC

Povzetek. V članku je osvetljena vloga ustavnega sodišča v kontekstu normativne zamisli o temeljnih (človekovih) pravicah in v zvezi s tem kaže na nekatere ključne dileme omenjene koncepcije. Tematizirana je (normativno določena) funkcija ustavnega sodišča v demokratičnem političnem sistemu, ki je - vsaj deklarativno - podrejen načelu vladavine prava. Kritizirana je ideja o načelni možnosti zgolj "strokovnega" odločanja o spornih ustavnopravnih vprašanjih. Problem namreč ni v izbiri, ali naj ustavno sodišče (in seveda tudi drugi politični organi) odloča strokovno ali politično, ampak kakšna politična "vizija" je logično in vrednotno vsebovana v (de iure) najvišjem pravu, se pravi v pravu o temeljnih pravicah in svoboščinah. V sklepnem delu je poudarjena teza, da v obstoječih razmerah ne zadošča vzpostaviti samo mehanizmov za varovanje človekovih pravic, ampak predvsem mehanizme za njihovo omogočanje (zagotavljanje). V tej luči bi kazalo preinterpretirati in prevrednotiti vse osrednje pravne koncepte in institucije.

Ključni pojmi: temeljne pravice in svoboščine, vladavina prava, načelo demokratičnosti, pravno odločanje, pravna interpretacija

Uvodna opazka

Je ustavno sodišče (lahko) dejavnik družbenih sprememb? Vsekakor. Vendar pa so tovrstne spremembe - vsaj v optiki uresničevanja normativne zamisli o človekovih pravicah (in dolžnostih) - razmeroma obrobne, čeravno ne nujno nepomembne (zelo pomembna je bila, na primer, odločitev ustavnega sodišča, ki je preprečila referendum o odvzemu državljanstva neslovenskim Slovencem, se pravi državljanom in državljankam Slovenije, ki ne pripadajo veledružini z imenom "slovenski narod"). Funkcija ustavnega sodišča je namreč predvsem "negativna" (in re-aktivna), na primer razveljavljanje zakonskih predpisov, ki so po njegovi presoji (oziroma po večinski presoji njegovih članov) protiustavni. Ustavno sodišče torej ne more (pravzaprav ne sme) ukrepati "pozitivno" ali "aktivno" (sua

¹Dr. Zoran Kanduč, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.

sponte). Ravno zato bi kazalo izhodiščno vprašanje zastaviti širše. Katere družbene spremembe so dopustne (pa tudi mogoče) in zapovedane v okviru veljavnega normativnega - mednarodnega in ustavnega - sistema? Že bežen pogled na ustavno besedilo pokaže, da imajo v njem osrednje mesto "temeljne pravice". Zato bi se morali vprašati, kakšna naj bo ureditev družbe, njena institucionalna mreža, produkcijski aparat in normativna "infrastruktura", da bi v največji možni meri ustrezala normativnim določilom o temeljnih pravicah. To vprašanje je zares bistveno. Odgovor nanj ima "pozitivno" težo, saj zavezuje državne organe (zakonodajalca in vlado) k sprejemanju ukrepov, ki naj zagotovijo vsakomur maksimalne pogoje (v odvisnosti od gospodarskih in kulturnih možnosti) za samodoločeno ravnanje (kar je po našem mnenju pomensko in vrednostno "jedro" zamisli o temeljnih človekovih pravicah). Obenem pa daje logično in vrednostno "mrežo", s pomočjo katere bi kazalo pre-interpretirati vse osrednje pravne koncepte in institucije (še posebej lastninsko pravico, ki je slej ko prej najvažnejši pravno-politični pojem).

Danes smo priče zanimivemu paradoksu. Zamisel o temeljnih pravicah - vsaj v poznomodernih družbah - ni (več) utopična, vseeno pa nas želijo prepričati, da zanjo še ni napočil primerni trenutek (treba je še "malo" počakati - predvsem pa vmes pridno delati, vdano čakati na zaposlitev, upati na lastno stanovanje, se samozadovoljevati s poblagovljeno "srečo" kapitalističnih izdelkov, ne podleči preveč radikalnim političnim idejam - in tostranski paradiz "vladavine prava" z vsemi svojimi blagodejnimi pritisklinami najbrž ne bo izostal). In to na različne načine. Na primer z delitvijo človekovih pravic na iztožljive in neiztožljive, prave in neprave, trde in mehke, dejanske ("efektivne") in ("zgolj") priznane (beri: zapisane v različnih normativnih aktih). Osrednji problem je na dlani. Ravno tiste pravice, predvsem socialne, ekonomske in kulturne, ki so najvažnejše za samodoločeno delovanje (in celo² za uresničevanje formalnih političnih ali državljanskih pravic) ostajajo le "programske".

Nakazani problem seveda ni specifično pravni. Specifična je zgolj njegova - v tem primeru pač pravna (ali natančneje, pravniška) - interpretacija. Možnih družboslovnih interpretacij "istega" problema je pač toliko, kolikor je družboslovnih "paradigem" (in njihovih notranjih različic). Družboslovne vede počnejo danes ravno to. Zasuvajo nas s svojimi lastnimi specifičnimi interpretacijami ključnih družbenih problemov (na primer kriminološkimi, sociološkimi, družbenopsihološkimi, ekonomskimi, politološkimi in, nenazadnje, pravnimi). Ti pa se zgolj kopičijo: nalagajo se drug na drugega ali drug poleg drugega.³ Spisek tovrstnih

² "Liberalna teorija na splošno predpostavlja to, kar bi bilo treba v resnici skrbno raziskati, namreč, ali obstoječa razmerja med moškimi in ženskami, črnimi in belimi, med delavskimi, srednjimi in zgornjimi razredi ter med različnimi etničnimi skupinami omogočajo dejansko uresničevanje formalno priznanih pravic. Čeprav formalni obstoj določenih pravic ni nepomemben, pa ni vreden toliko, če jih ni mogoče resnično uživati. Svoboda je treba ocenjevati na temelju stvarnih svoboščin, ki jih je mogoče razvrstiti tako v območje države kot civilne družbe. Če svoboda nima konkretne vsebine - v obliki posameznih svoboščin - potem je komajda mogoče reči, da ima pomembne posledice za vsakdanje življenje" (Held 1989, 241).

³ Prim. podrobno analizo v Méda 1995, 261-263.

vprašanj je zares impozanten: Kako zagotoviti socialno kohezivnost? Kaj ukreniti s čedalje večjo populacijo, ki je brez najvažnejših družbenih dobrin, ki je izključena iz osrednjih tokov družbenega življenja in ki ne more izvrševati svojih temeljnih pravic? Kakšne in kolikšne neenakosti družba še lahko prenese? Kako se soočiti z grožnjo "dualne" in celo "balkanizirane" družbe, segmentirane in getoizirane v čedalje številčnejše (marginalizirane) skupine, ki koeksistirajo v miru ali že kar v nekakšni prikriti državljanski vojni? Kako rešiti v oči bijočo "krizo dela" (Gorz)?⁴ Kako se zoperstavi zmagoslavni ekonomski (instrumentalno-utilitarni) racionalnosti (oziroma jo omejiti na minimum), ki arogantno preplavlja vsa osrednja področja družbenega življenja? Na čem utemeljiti družbeno vez (ki je danes v precejšnji, vsekakor odločno preveliki meri reducirana na ekonomsko razsežnost in podprta z raznimi iracionalnimi ali kvazi naravnimi konstrukcijami)? Kako preprečiti uničevanje naravnega okolja in skrajno zapravljivo upravljanje s človeškimi in naravnimi viri (*resources*)? Kako naj brez teorije, ki bi nam omogočila misliti družbo kot "realiteto" *sui generis*, legitimiramo uporabo političnih ukrepov za odpravo neenakosti, okrepitev družbene kohezije in "razčaranje dela" (Méda)? In tako naprej.

Ustavno sodišče: moteča izjema od splošnega demokratičnega načela?

Kaj je ustavno sodišče? Odgovorov na to vprašanje je veliko.⁵ Vsaj na prvi pogled se zdi še najmanj vprašljiv tisti, ki ga lahko povzamemo iz prvega člena

⁴ Oznaka "kriza dela" (Gorz 1994, 58-61) se ne uanaša samo na problem brezposelnosti (ali zmanjševanje obsega produktivnega dela). Implicira predvsem to, da delo (v smislu plačane dejavnosti, ki se opravlja na javnem prizorišču in ima družbeno priznano uporabno in menjalno vrednost), ki ga zahteva kompleksni ekonomski sistem, ne more ustrezati doživetemu pomenu avtonomnih aktivnosti (v "službi" samodoločenih - svobodno postavljenih - ciljev). Delitev dela na makrosocialni - če ne celo na kontinentalni ali globalni - ravni ima za posledico sled ireduktibilne odtujenosti in skrajno ozko funkcionalno specializacijo. Tehnična zapletenost večine končnih izdelkov in raznolikost tehnologij, ki so v njih povezane, onemogočata izdelovanje kompletnih končnih produktov v samoorganiziranih delovnih skupinah, ki bi prosto določale svoj način so-delovanja, ritem in ure dela, cilje proizvodnje in odnose s končnimi uporabniki. Ne samo-determinacija ne kolektivni nadzor znotraj produkcijskega procesa ne moreta odpraviti dejstva, da so produkcijski cilji dani vnaprej in se nahajajo zunaj moči odločanja posameznikov. Neukinljivo heteronomnega (ali abstraktnega) dela, ki danes prevladuje v družbi, potemtakem ni mogoče opisati s pojmi, kateršni so "avtonomna aktivnost" (Selbstbetätigung), "delo zase" (Eigenarbeit), "kreativna dejavnost", "dejavnost, s katero človeško bitje poznanj svoje bivanje in si prilašča predmetno-snovni svet" (poiesis), "vitalna aktivnost", "sredstvo za samo-realizacijo", praxis (Oskar Negt), "osvobojeno delo" ali "proizvajanje neodtujenih objektov".

⁵ Jurisdikcija ustavnega sodišča temelji na predpostavki hierarhično urejenega pravnega sistema, v katerem velja ustava za neposredni izraz volje ljudstva kot nosilca suverenosti. Naloga sodišča je varovati tako v ustavi izraženo voljo ljudstva pred neustavnimi in s tem protipravnimi dejanji (navadnega) zakonodajalca (Kranjc 1997, 384). Pisec v tej zvezi meni, da se z vzpostavitvijo ustavnega sodišča vsiljuje naslednje temeljno in načelno vprašanje. Kdo ima dejansko zakonodajno oblast: od ljudstva ("nosilca suverenosti") delegirani zakonodajalec ali ustavno sodišče (ki lahko v celoti ali delno razveljavi proti-ustavne zakone)? Vprašanje ima vrsto nadaljnjih teoretičnih implikacij. Na primer: Je ustavno sodišče zunaj treh vej politične oblasti oziroma nad njimi (ali pa je - vsekakor pomembna - sestavina katere od njih)?

Zakona o ustavnem sodišču: ustavno sodišče je najvišji organ sodne oblasti za varstvo ustavnosti in zakonitosti ter človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Že drugi pogled pa pokaže, da je to "pač" samo normativna definicija in kot taka na stežaj "odprta" za zelo različna razumevanja (med katerimi imajo - že zaradi specifične pozicije ustavnega sodišča v hierarhični zgradbi državne oblasti - največjo formalno težo interpretacije in vrednostne ocene članov samega ustavnega sodišča).

Ustavno sodišče je za marsikoga problematična institucija tako na abstraktno-teoretični kakor na konkretno-praktični ravni. Če se omejimo na slovenski prostor, naletimo v tej zvezi pogosto na naslednji stereotipni pomislek: Ali je dopustno, da se organ, ki šteje devet članov (pravnih strokovnjakov, starih najmanj 40 let), postavi nad zakonodajalca, ki ga je izbralo ljudstvo, namreč nosilec suverenosti? Najbrž bi bil kakršen koli odgovor - trdilni ali nikalni - bedast, ker je že samo vprašanje ubesedeno na bedast ali, če uporabimo manj emfatično besedo, ideološki način. In to na več ravneh.

Od kod pravzaprav izhaja ideja, da je ljudstvo "nosilec suverenosti"? V ustavi (na primer v 2. odstavku 3. člena) piše samo to, da ima v Sloveniji oblast ljudstvo ("oblast" izvršujejo državljani in državljanke neposredno in z volitvami, po načelu delitve oblasti na zakonodajno, izvršilno in sodno). Kaj pomeni "imeti oblast", seveda ni niti najmanj jasno.⁶ Še bolj problematičen pa je pojem "suverenost". Zakonodajalec (pa tudi morebitna referendumsko večina), denimo, - vsaj *de iure* - ni suveren. Med drugim ga, v pozitivnem in negativnem pogledu, omeujeta mednarodno pravo (zlasti pravo človekovih pravic) in ustava. To pomeni, da ne more (natančneje: ne sme) sprejeti česar koli oziroma, da mora - ne glede na svoje demokratično poreklo - v svojem delu zasledovati bolj ali manj natančno določeno "politiko", ki je implicirana v zanj zavezujočih normativnih aktih. Tega pogosto ne more početi predvsem zato, ker ni suveren *de facto*. To je danes najbrž jasno vsakomur.⁷ Prava središča družbene moči se nahajajo v gospodarski - nadnacionalni in nacionalni - sferi. Politika (v širšem in ožjem smislu) je podrejena ekonomiji, "država" pa je podrejena funkcionalnim imperativom kapitalističnega gospodarstva (ali ekonomske racionalnosti). Diapazon možnih političnih odločitev je zato skrajno omejen, kar je - najbrž - eden izmed ključnih razlogov, zaradi katerih so si politični programi (zlasti v ekonomskih poglavjih), še bolj pa politične prakse najvažnejših (oblastnih) strank tako zelo podobni, celo do te mere, da odločanje

⁶ Če razumemo, denimo, "oblast" v pomenu "politične vplivnosti", bi se najbrž morali strinjati, da imajo največ - takšne - oblasti stranke oziroma strankarski vrhovi (ali elite). Seveda pa strankarski mogotci nimajo "suverene" oblasti, saj so pogosto zgolj "delegati" (ali pooblaščenec) drugih - praviloma neformalnih - središč družbene (ekonomske, politične ali ideološke) moči, in sicer tujih ali domačih. Zanimivo pri vsem tem je, da ustava strank - za razliko od ustavnega sodišča - sploh ne omenja (kljub temu pa se nihče resno ne sprašuje, ali je zdajšnja dominacija strankarskih elit združljiva z ustavno koncepcijo demokratične državne uredenosti, poleg tega pa nihče ne razmišlja, kako omejiti obstoječo oblast strankarskih veljakov). Še bolj šokantno je, da je notranja demokratična uredenost strankarskega življenja bolj ali manj farsična fasada. Skoraj nerazložljivo pa je, zakaj se politično delovanje strank, ki jim gre že po definiciji predvsem za ozke interese posamičnih družbenih skupin, financira (tudi) iz proračunskih sredstev.

⁷ Prim. podrobno analizo v Keane 1990,159-164.

na volitvah še najbolj spominja na izbiranje med pepsi-kolo in koka-kolo (volilna abstinenca in naraščajoče nezaupanje v osrednje politične subjekte potemtakem ne bi smela presenečati). Vlada (v najširšem pomenu, ki zajame vse oblastne aparate, ki delujejo v imenu "države" - mnogo redkeje pa "kot država", se pravi v interesu vseh državljanov in državljanek) je v razmerah globaliziranega pretoka vsakovrstnih informacij zelo omejena tudi pri vodenju samostojne kulturne politike.

Čeprav je v današnjem času zakonodajalec izbran na "demokratskih" volitvah (te so pravzaprav bistvo državljanove politične vloge - vse ostalo je, bolj ali manj, v rokah poklicnih politikov in vsakovrstnih strokovnjakov,⁸ namreč upravljaljskih elit, ki na različnih ravneh družbene hierarhije monopolizirajo "sredstva za proizvodnjo sredstev za integracijo"), to ne pomeni, da on v svojem delu prevaja večinsko voljo v "splošno" (politično) voljo Zakona. Vsaj pri ključnih političnih vprašanjih ne. Nekaj poučnih zgledov: V knjigi *Temeljne pravice* navaja Albin Igličar (1997,120-121) nekaj pomenljivih podatkov, ki kažejo na pomembna razhajanja med delovanjem osrednjih državnih organov in "voljo ljudstva" (v nedvomno krhkem in spornem pomenu "javnega mnenja"). Recimo: V Avstriji, Italiji, na Madžarskem, v Veliki Britaniji in Sloveniji se velika večina vprašanih oseb strinja s trditvijo, da bi morala vlada zmanjšati razlike v dohodkih med bogatimi in revnimi.⁹ Kljub temu se tovrstne razlike ne zmanjšujejo, ampak se celo povečujejo.¹⁰ Zanimiva so stališča vprašanih (v nekdanjih "socialističnih" državah) do denacionalizacije in privatizacije: "V vseh navedenih državah je več kot polovica popu-

⁸ Vloga strokovnjaka postane problematična, če vključuje (ekskluzivistično) formuliranje družbenih ciljev, ne pa zgolj (različnih) pott, ki naj bi vodile do njih.

⁹ V tej zvezi je vredno omeniti še podatke (Igličar 1997,126), ki kažejo na dobrine, zaradi katerih bi bila večina slovenskih respondentov pripravljena tvegati in kaj žrtvovati: zaščita okolja (66 odstotkov), svetovni mir (76 odstotkov), boj proti revščini (60 odstotkov), svoboda posameznika (51 odstotkov), človekove pravice (73 odstotkov).

¹⁰ Tezo o nujnosti (ali celo "zaželenosti") socialnih neenakosti zagovarjajo predvsem družbene elite (največkrat preko svojih specialistov za public relations in ideološko indoktrinacijo, ki so sicer pogosto prve žrtve lastne propagande in pranja možganov v "odprti" družbi, predani pravici do svobodnega izražanja). Oprajo se na domnevo, da socialne (predvsem ekonomske) razlike spodbujajo "individualno iniciativo", kar naj bi blagodejno pripravljeno na ekonomsko učinkovitost in - posledično - na ekonomski "napredek" in "uspešnost". Implikacija takih razmišljanj je, da so politični napori za zmanjševanje socialnih neenakosti ne le dragi (za čedalje revnejšo "državo blaginje"), ampak jalovi (neproduktivni) in celo kontraproduktivni. Zato bi bilo dozdevno najbolje sprostiti ekonomske sile in skerčiti državne posege na neizogibni (ireduktibilni) minimum. Pri tem se pozablja vsaj na dvoje: (1) V obdobju povojnega gospodarskega razcveta (od 1954 do 1974) so se dohodkovne neenakosti v razvitih zahodnih državah zmanjševale, povečevale pa so se v obdobju gospodarskega nazadovanja ali upočasnjene rasti (Hagan 1994,62-63). (2) Značilno liberalna teza, da je "država" (z vsemi svojimi političnimi ukrepi) bodisi škodljivi neobdignatba bodisi nujno zlo, ki bi ga morali omejiti na minimum, prezre vlogo, ki jo je politična oblast odigrala (in jo še vedno igra) v razvoju industrijske družbe, in to na zelo raznovrstnih - vsekakor pa vitalnih - področjih (Toffler 1980,86), na primer na ravni transporta, komunikacijskih sistemov, pravne regulative, varovanja narodnega gospodarstva, energetskih sistemov, tehnologije (zlasti z naložbami v vojsko), socialnih ukrepov in šolanja. To pomeni, da se stroški (kapitalistične) produkcije v pretežni meri podružbljajo (in/ali prelagajo na prihodnje rodove), medtem ko se dobički ("pozitivni" proizvodi) privatizirajo. V tem je torej bistvo "prostega podjetništva": "komunizem" na strani socializacije stroškov in "kapitalizem" na strani privatizacije profitov. Lepa kombinacija.

lacije mnenja, naj bi lastnino podjetij razdelili delavcem oziroma naj bi ostala državna (družbena) last. Za vrnitev podjetij prejšnjim lastnikom se je, razen v Češkoslovaški in Estoniji, odločila manj kot četrtnina respondentov" (Igličar 1997,121-122).

Ob tem bi se kajpak morali zavedati, da imajo različne interesne skupine v predstavniskem političnem sistemu (ali, bolje, v kvazi predstavniskem sistemu, ki sta ga - čeravno v različnih ideoloških embalažah - sprejela tako kapitalizem kakor "socializem") največji vpliv na fabriciranje vsakovrstnih predpisov. Vsekakor mnogo večjega od vpliva atomiziranih volilcev in volilk, katerih politična funkcija je skrčena na sporadično (in nemalokrat celo farsično) izbiro najmanj antipatičnega "lika" med kandidati, ki so jih zanje izbrale strankarske elite. Vpliv interesnih skupin - ki so večinoma zastopnice različnih specializiranih elit v gospodarstvu, državnem aparatu, cerkvenih institucijah, športu, kulturi, znanosti itd. - za razliko od vpliva volilnega telesa ni periodičen (in zelo abstrakten), ampak praktično nepretrgan (in konkreten). Aktualizira se skozi raznolike intersubjektivne mreže uradnih (formaliziranih) in - še pogosteje - neuradnih stikov (prim. Toffler 1980,96-98).

Vidimo torej, da ustavno sodišče - v sociološkem oziru - nikakor ni nekakšen tujek, *corpus alienum*, v sicer demokratično urejenem družbenem sistemu. Nasprotno.¹¹ Ustavno sodišče je po eni strani nujna institucija v državni (politični) strukturi, ki je, vsaj deklarativno, podrejena prvenstveno "vladavini prava", ne pa demokratični volji večine. Vloga ustavnega sodišča je na tej ravni bržkone dovolj očitna: varovanje temeljnih pravic posameznika (in manjšin) v morebitnih konfliktnih razmerjih do volje (demokratične) večine, ki je lahko včasih zelo problematična.¹² Obenem pa je treba vedeti, da je demokratični ideal v družbah "realne demokracije" v praksi zelo omejen. Dopuščen je predvsem na ozkem političnem področju (in še to v precej okrnjeni obliki), ključnih družbenih prizorišč pa se ne dotika. To velja še zlasti za ekonomski podsistem. Če se ozremo na kapitalistična delovna razmerja vidimo, da so bistveno totalitarna, utemeljena na hierarhičnih oblastnih strukturah in razvejenih mehanizmih formalnega in neformalnega nad-

¹¹ Najvažnejše odločitve za življenje družbe in njenih članov niso sprejete po demokratični poti. Narekujejo jih kapitalaska logika, iracionalni (vsaj na daljši rok) institucionalni pritiski in formalna ali neformalna - vsekakor pa nedemokratična - središča (mednarodne in nacionalne) ekonomsko-finančne moči. Zlasti za slednje je demokratični ideal prej zoprna ovira kakor zaželena metoda političnega odločanja.

¹² Igličar (1997,124-125) navaja v tej zvezi malone osupljiv podatek, da je v Sloveniji kar 84 odstotkov respondentov prepričan, da je ob sodni napaki bolje obsoditi nedolžno osebo kakor izpustiti krivo osebo. Slovenija v tem pogledu ni izjema. V Nemčiji je enakega mnenja 85 odstotkov vprašanih, v Veliki Britaniji 77 odstotkov, v ZDA pa 75 odstotkov.

zorovanja (prim. Licalu in Mouffe 1987,70-71).¹⁵ Zato ima Chomsky¹⁶ bržkone prav, ko pravi, da je ključna napetost poznomodernih družb v bolečem protislovju med politično demokracijo in ekonomskim fašizmom (ta problem je mogoče, po njegovem mnenju, rešiti zgolj na dva načina: s politično diktaturo ali z razširitvijo demokracije v delovnih okoljih). Osrednji problem sodobnih družb (ki ima kajpak vrsto političnih in pravnih implikacij) je potemtakem v tem, da je pravno-politična (in posledično še družbena) struktura podrejena sistemskim pritiskom logike kapitala, se pravi zahtevam (in interesom) manjšine, ki pa vseeno zelo učinkovito sankcionira morebitne primere politične "neposlušnosti" (na primer z neznosno socialno in ekonomsko krizo¹⁷). Njihov politični "kategorični imperativ" je zadovoljiti potrebe bogatih (predvsem investorjev), medtem ko so potrebe večine šele drugotnega pomena: oblast nad investicijskimi odločitvami zagotavlja oblast nad političnimi (in torej tudi pravnimi) odločitvami (prim. Rai 1995,112-113).

Ustavno sodišče: strokovne ali politične odločitve

V zvezi z ustavnim sodiščem je pogosto zaslediti očitek, da so njegove odločitve v "bistvu" politične (ali ideološke), ne pa strokovne (eden izmed dokazov za to domnevo naj bi bila precejšnja "predvidljivost" odločitev njegovih članov). Očitek ima jasno vrednostno konotacijo. Implicira namreč, da je "strokovno" odločanje dobro (kar lahko pomeni "pravno", predvsem v pomenu "pravnosti" kot atributa pojava *sui generis*, ki - vsaj v okviru svoje "relativne avtonomnosti" - nadzoruje lastno produkcijo in reprodukcijo, na primer na ravni normativnih materialov, usmerjevalnih in urejevalnih načel, doktrinarnih shem ali specifičnega konceptualnega in predstavnega aparata), "politično" odločanje pa je nekaj slabega (strankarsko kontaminiranega ali, še huje, politikanstkega). Očitek je ubeseden v teoretično precej naivni obliki, saj izhaja iz podmene, da je mogoče pravno (ali "zgolj" strokovno) vrednotenje - v tem primeru o spornih ustavno-pravnih zadevah - ne oziraje se na zamisli o ("dobri") družbi, njeni politični organizaciji, produkcijskem aparatu, pravični delitvi družbenega dohodka in človeku.

¹⁵ Se je, mimogrede, že kdo vprašal, s katero besedo bi poimenovali politični sistem (v ožjem smislu), ki bi bil urejen po načelih, ki danes vladajo - kot nekaj najbolj normalnega ali naravnega - v ekonomski sferi? Bob Black (1987,138) odgovarja takole: "Poučujoči sistem gospodovanja, ki sem ga opisal, vlada desetletja nad polovico budnih ur večine žensk in velike večine moških skozi večino njihovega življenja. V nekaterih primerih sicer ni preveč zavajajoče, če naš sistem poimenujemo demokracija ali kapitalizem - ali še bolje - industrializem, njegovi pravi imeni pa sta tovarniški fašizem in pisarniška oligarhija. Kdor pravi, da so ti ljudje 'svobodni', je lažnivec ali neumnež".

¹⁶ Povzemamo po Rai 1995,99.

¹⁷ "Dejstvo, da če ne upoštevamo omejitev, ki jih postavlja kapital, 'res sledi' kriza, nikakor ne 'dokazuje', da je nujnost teh omejitev objektivna nujnost ekonomskega življenja ('ne smeš porabiti več, kot proizvedeš', itn.); prej je treba to dojeti kot dokaz privilegirane položaja kapitala v ekonomsko-političnem boju, tako kot tedaj, ko ti močnejši grozi, da boš, če boš storil X, kaznovan z Y, in ko potem storiš X, res sledi Y" (Žižek 1997,103).

To velja še zlasti za temeljne pravice, ki zasedajo eno izmed osrednjih mest v ustavnem besedilu.¹⁶ Te pravice so namreč v ustavi "opredeljene" zelo ohlapno, dvoumno, pomensko porozno¹⁷ in celo protislovno. So torej "tvarina", ki naravnost zahteva interpretacijo oziroma podrobnejšo - pomensko in logično - določitev. Predmet interpretacije ni le vsebina posamičnih ustavnih določb (oziroma besed, ki se v njih pojavljajo), ampak že - ali morda predvsem - njihova (preskriptivna ali deskriptivna) forma. Vzemimo na primer 2. člen ustave, ki določa, da je Slovenija pravna in socialna država. Predmet interpretacije, nista zgolj atributa "pravna" in "socialna", ki ju je pač mogoče razumeti (in se ju dejansko razumeva) nadvse različno, ampak tudi forma specifične semantične konstelacije, ki je (ali naj bi bila) izražena v omenjenem stavku. Ali gre za jezikovni izraz trditve (ki je torej lahko resnična ali neresnična - v odvisnosti od konotacije pojma "pravna in socialna država"), norme (recimo: "Slovenija mora biti - oziroma naj bo - pravna in socialna država), priporočila ("dobro bi bilo, če bi bila Slovenija pravna in socialna država"), programskega vodila ("vlada v najširšem pomenu si mora prizadevati za to, da bo Slovenija postala pravna in socialna država") ali kaj povsem drugega?

Podobnih zgledov je seveda ogromno. Naj se na tem mestu omejimo samo na nekatere. Recimo: 33. člen ustave zagotavlja pravico do zasebne lastnine (in dedovanja¹⁸). Kaj to implicira? Je človek lastnik samega sebe? Kolikšen del njegovega časa (in energije) pripada njemu, kolikšen del časa pa pripada družbi, predvsem časa, ki ga je dolžan nameniti heteronomnemu (produktivnemu ali družbeno koristnemu) delu? Je človek lastnik svojega telesa? Ima potemtakem pravico, da sam odloči, katere snovi - recimo marihuano, hašiš, opij, heroin, koko ali kokain - bo vnesel v svoj organizem? Je lastnik svoje seksualnosti? Če je, zakaj mu je, denimo, prepovedano, da bi jo prodajal, kakor lahko sicer razmeroma neovirano prodaja svojo lepoto, telesni videz, modrost, moč, znanje, religioznost,

¹⁶ V preambuli k ustavnemu besedilu so "temeljne človekove pravice in svoboščine" opredeljene kot eno izmed bistvenih normativnih izhodišč veljavne slovenske ustave.

¹⁷ Na ta aspekti ustavnega določanja temeljnih pravic opozarja tudi Marijan Pavčnik: "Iz ustavnih določil o temeljnih pravicah ni mogoče v celoti izluščiti pravnih norm o temeljnih pravicah in njihovih sestavnih delih. Ustava vsebuje le nekatere sestavine temeljnih pravic (kot pravnih norm): osredotoča se zlasti na primarne dispozicije, ki sporočajo primarni način vedenja in ravnanja ..., druge sestavine pa povečini prepušča zakonu ali pa jih molče predpostavlja. A tudi primarnih dispozicij ne ureja izčrpno: prej jih nakazuje, kot da bi jih pomensko izčrpno opredeljevala. Ključno vprašanje je, ali so te načelne opredelitve toliko pomensko določene, da vsaj kot 'pravna načela' usmerjajo zakonodajalca in so hkrati razlagalno merilo, ki ga je mogoče uporabiti v pravni (tudi v sodni in ustavnosodni) praksi (1997,89). Po našem mnenju bi morali na to vprašanje odgovoriti nikalno. Besede, s katerimi so izražene temeljne pravice, se namreč nanašajo na predstave in (redkeje) pojme, ki so izrazito sporni in nekonzenzualni. To (med drugim) pomeni, da je boj za človekove pravice v prvi vrsti boj za razumevanje njihovih logično-pomenskih sestavin.

¹⁸ Pravica do dedovanja nikakor ni logično vsebovana v pravici do zasebne lastnine nad gmotnimi dobrinami (zlasti nad omembe vrednim materialnim bogastvom). Ta povezava je družbeno in zgodovinsko kontingentna. V meri, v kateri pravica do dedovanja velikih količin bogastva onemogoča določenim skupinam ljudi efektivno izvrševanje njihove temeljne pravice do svobode in blaginje, je takšna pravica neupravičena, škodljiva in anahronistična. To velja še zlasti za primere, v katerih pravica do dedovanja prispeva k izrednim zgostitvam bogastva v rokah manjšine prebivalstva. Prim. podrobno analizo v Phillips 1986,426-427.

iznajdljivost in druge podobne veščine? Je lastnik svojega življenja? Če je, ali ima pravico prekiniti ga na način in v okoliščinah, ki jih sam izbere? 34. člen zagotavlja pravico do osebnega dostojanstva (in varnosti). Kaj to pomeni? Kako je z "dostojanstvom" in "varnostjo" osebe, ki je brezposelna,¹⁹ odvisna od miloščine "države blaginje" ali pa je primorana pretežni del svoje "svobode"²⁰ namenjati za heteronomno delo v poniževalnih²¹ delovnih razmerah? Kako je z dostojanstvom osebe, ki je brez stanovanja, brez dohodka, ki bi omogočal spodobno življenje na dani ravni razvoja produktivnih sil? Kako naj bi v tem sobesedilu razumeli določila, ki so zapisana v 66. členu, 72. členu in 78. členu? Gre namreč za naslednje določbe: (a) država ustvarja možnosti za zaposlovanje in za delo;²² (b) država skrbi za zdravo življenjsko okolje; (c) država ustvarja možnosti, da si lahko državljani pridobijo primerno stanovanje.²³ Kako naj si v današnjih razmerah mlad človek - ki nima dovolj premožnih in hkrati še darežljivih staršev - pridobi "primerno stanovanje"? Z delom? Zveni precej cinično (za brezposelnega celo groteskno). Po drugi strani pa država vehementno gradi avtoceste, parkirišča in druge luksuzne nestanovanjske objekte. In to kljub temu, da med temeljnimi pravicami ne najdemo prav nobenega normativnega določila, da je hitra cesta (ali obsežno parkirišče) človekova pravica. So "temeljne pravice" avtomobilistov (lastnikov zasebnih prometnih sredstev) *de facto* (in mimo oziroma v nasprotju z ustavo) nadrejene človekovim pravicam? Vse kaže, da - na žalost - so.

Zanimivo določilo vsebuje 67. člen ustave, ki v prvem odstavku predpisuje, da zakon določa način pridobivanja in uživanja lastnine tako, da je zagotovljena njena gospodarska, socialna in ekološka funkcija. Kako naj bi zagotovili navedene cilje, seveda ni jasno. Jasno je samo to, da se doslej kaj takega ni posrečilo ne kapitaliz-

¹⁹ Brezposelnost je še toliko hujša v družbi, kjer je heteronomno delo osrednja norma in urejevalno načelo. Delo, ki s svojimi pritisklinami zaseda glavni del budnega življenja zaposlene osebe, ni le socialna razmerje (medij socializacije in družbene kontrole), ampak tudi sredstvo za distribuiranje bogastva, dohodka, statusov, socialnih pozicij in varnosti.

²⁰ "Ni res, da smo v tej družbi svobodni. Svobodni smo le zato, da vsako jutro vstanemo in gremo na delo. ... Ali je to svoboda? Eno je, ki omejuje našo svobodo: delo; in k delu smo v resnici prisiljeni. Stavek, da delo plemeniti, je iznajdba kapitalistov" (Comitato operaio di Porto Marghera 1985, 393).

²¹ "Liberalci in konservativci ter libertarci, ki se pritožujejo nad totalitarizmom, se sprenevedajo in so hinavci. V vsaki zmerno destalinizirani diktaturi je več svobode kot pa na običajnem ameriškem delovnem mestu. V pisarni ali tovarni najdete isti tip discipline in hierarhije kakor v zaporu ali samostanu. Kakor so pokazali Foucault in še nekateri drugi, so zapori in tovarne nastali v istem času, njihovi upravljalci pa so si tehnike nadzora sposojali drug od drugega. Delavec je honorarni suženj. Gospodar mu ukaže, kdaj se mora pojaviti, kdaj oditi in kaj naj v umesnem času počne. Ukaže vam, koliko dela morate opraviti in kako hitro. Kontrolo lahko svobodno prižene do ponižujočih skrajnosti: če se mu zdi potrebno, lahko določa obleko, ki jo morate nositi, in kako pogosto lahko odidete na stranišče. Razen v izjemnih primerih vas lahko odpusti iz katerkoli razloga ali kar brez razloga" (Black 1987, 138).

²² To ustavno določbo je treba razumeti v povezavi s 6. členom Mednarodnega pakta o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah, ki določa, da države članke tega Pakta priznavajo pravico do dela, ki obsega pravico do možnosti zaslužka s svobodno izbranim ali sprejetim delom (in jo z ustreznimi ukrepi varujejo). Prim. še 7. člen omenjenega pakta.

²³ To ustavno določbo je treba razumeti v povezavi z 11. členom Mednarodnega pakta o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah, ki vsakomur priznava pravico do življenjskega standarda, ki zadostuje zanj in za njegovo družino, vševši ustrežno hrano, obleko in stanovanje in pravico do stalnega izboljševanja življenjskih razmer.

mu ne "socializmu".²⁴ Menedžerji (in njihovi biriči) niso odgovorni družbi, ampak lastnikom: delujejo v korist privilegirane manjšine, ne pa za družbene interese (oznaka "družbeni interesi" učinkuje danes malone kot *contradictio in adiecto*, saj si nekako ne znamo - ali nemara celo nočemo - predstavljati družbe kot "entitete" *sui generis*, se pravi kot "nečesa" s specifičnimi - namreč lastnimi - vrednotami, cilji in zahtevami, ki sicer ne bi suspendirale posameznikovih temeljnih pravic in svoboščin, bi pa gotovo implicirale omejitve določenih njegovih želja). Na drugi strani pa je očitno, da bi ekološko prestrukturiranje (in racionalizacija) gospodarstva pomenilo precejšnje omejitve ekonomske racionalnosti (ki izhaja iz "imperativa", da je treba prodajati za najvišji možni profit največjo možno količino dobrin, proizvedenih z maksimalno učinkovitostjo, kar zahteva maksimalizacijo porabe in inflacijo potrošniških želja). Ekološka racionalnost - ki temelji na idealu družbe, v kateri bi ljudje živeli bolje (z manj dela in trošenja) in kjer bi bile naložbe usmerjene v omejevanje, ne pa v rast ekonomije - namreč implicira zadovoljevanje materialnih potreb na najboljši možni način z najmanjšo možno količino dobrin visoke uporabne in trajne vrednosti (proizvedenih z minimumom dela, kapitala in naravnih virov).²⁵

Z naštevanjem tovrstnih zgledov, ki vsi po vrsti kažejo na pomensko nedoločeno in logično protislovno jezikovnih oblik, v katerih so izražene ustavne temeljne pravice, bi lahko nadaljevali v nedogled. Poanta je vseeno dovolj nazorna. Ustavnih določb o temeljnih pravicah ni mogoče interpretirati "zgolj strokovno". Sleherna interpretacija nujno predpostavlja - implicitne ali eksplicitne - konkretne zamisli o vsebini človekovega dostojanstva, svobode, dobrin, ki so neogibne za možnost samostojnega (samodoločenega) ravnanja, o vlogi prava in države, predvsem pa zamisli o družbi, znotraj katere bi bilo mogoče vsakomur dejansko in ne le deklarativno (ali ideološko-tolažilno) priznati in *de facto* zagotoviti njegove temeljne pravice in - na kar se prepogosto pozablja - odrediti njegove dolžnosti (v razmerju do družbe) kot nekakšno "ceno", ki jo mora plačati v zameno za učinkovitost svojih temeljnih pravic (oziroma, z eno besedo, svobode). Ključno vprašanje v zvezi z odločanjem o spornih ustavnopravnih zadevah potemtakem ni v tem, ali naj bo zgolj strokovno ali predvsem politično. Problem je v tem, kakšna politična vizija naj bo v "ozadju" sodniškega argumentiranja in interpretiranja osrednjih pravnih konceptov. Po našem mnenju je mogoče takšno vizijo "izpeljati" edinole iz zamisli o temeljnih človekovih pravicah, se pravi iz posameznikove pravice do svobode in elementarne blaginje (ki je pač neogibna za samodoločeno delovanje). Še več, prepričani smo, da takšna²⁶ politična vizija ("dobre" družbe) ni združljiva s kapitalizmom oziroma s hegemonijo kapitalske logike na najvažnejših področjih družbenega življenja.

²⁴ Prim. podrobno analizo v Melossi 1990,125-127.

²⁵ Prim. podrobnejši opis protislovja med ekonomsko in ekološko racionalnostjo v Gorz 1994,40-42.

²⁶ Zdi se, da je večinsko stališče ustavnega sodišča (zaenkrat še?) drugačno. Iz številnih mnenj, intervjuev in sodb je namreč mogoče razbrati podmeno, da je kapitalistična družba najboljši možni okvir za zagotavljanje človekove temeljne pravice do svobode in blaginje. Takšna podmena je po svoji naravi sociološka, politološka in psihološka (ne pravno-strokovna). Po našem mnenju je ni mogoče podpreti ne z empiričnimi ne s teoretičnimi argumenti.

V tej zvezi se vsiljuje pomembno (politično) vprašanje, kdo in kako naj sodeluje v tej interpretativni igri, katere namen bi bil konkretizirati celostno zamisel o temeljnih pravicah in opredeliti strategijo njihovega uresničevanja v družbeni praksi. Kdo naj opravi to zahtevno nalogo? Pravniki ali laiki? Strokovnjaki ali politikci (in njihovi propagandisti)? Bogataši, vplivneži in ugledneži ali tudi množica onih, ki jih preganjajo revščina, najrazličnejša pomanjkanja in še kopica drugih družbenopsiholoških problemov²⁷ Vsa ta vprašanja so - namenoma - artikulirana v malone utopični obliki, predvsem zato, da bi bolje začutili cinizem, absurdnost in ironičnost slovesnega sklicevanja na človekove pravice, odkar so se v naših krajih naselili demokracija, otipljivi lastniki, gangsterski kapitalizem in druge svetinje iz orožarne zahodne poznomoderne družbe, po "srečo" pa nam ni več treba laziti v Trst in Celovec, ampak si jo lahko kupujemo - ali pa jo vsaj koprneče opazujemo - že kar v tukajšnjih trgovinah. Ne znamo si namreč predstavljati, da bi lahko v aktualnem kontekstu beseda "navadnega" človeka, ki je brez službe, stanovanja ali spodobnega dohodka, odtehtala več kakor beseda pravnega strokovnjaka, ki učeno razpravlja o "naravi" človekovih pravic v tej ali oni specializirani reviji. Še huje, ne znamo si predstavljati, po kakšnih poteh bi lahko v današnji "odprti", "svobodni" in "demokratični" družbi (politično organizirani v "pravno" in "socialno" državo) interesi marginaliziranih družbenih skupin in segmentov vstopili v politično-pravni proces.

Sklep: Zagotavljati ali varovati temeljne pravice? *Yes, please.*

Ustavno sodišče je normativno opredeljeno kot najvišji sodni organ, ki varuje "človekove pravice in temeljne svoboščine". Nemara je ravno v poplavi govorjenja o "varovanju" osrednji paradoks temeljnih pravic. Varujemo (na primer pred samovoljnimi ali protipravnimi posegi) namreč lahko samo nekaj, kar že obstaja (ali velja) kot učinkovita, uresničljiva (dejanska) pravica.²⁸ To pomeni, da lahko - vsaj na ravni temeljnih pravic - varujemo zelo malo, vsekakor ne moremo varovati bistvenih prvin te normativne ideje. Ravno zato, ker ključne človekove pravice še niso zagotovljene, so oblastni mehanizmi njihovega varovanja nujno nezadostni. Potrebni bi bili torej mehanizmi vzpostavljanja realnega uživanja človekovih pravic (in svoboščin). Takšni mehanizmi so seveda onstran²⁹ kompetenc in funkcionalnega manevrskega prostora ustavnega sodišča.

Ampak, kdo naj bi sploh opravljal funkcijo vzpostavljanja pogojev za kar največji možni obseg samodoločnega delovanja (kar je, mimogrede, vrednostni stožer sicer zelo razvejenega spiska človekovih pravic)? Pravo? Pravo je danes še vedno -

²⁷ Prim. analizo v Cotterrell 1989,178-179.

²⁸ Eno je, na primer, varovati pravico do zasebnosti, nekaj povsem drugega pa je ustvariti (ali zagotavljati) pogoje za zasebnost, predvsem lastni prostor in lastni čas, osvobojen heteronomnih nujnosti in prisil.

²⁹ Prim. v tej zvezi analizo ameriškega Vrhovnega sodišča kot možnega dejavnika družbenih sprememb v Chambliss in Seidman 1971,176-180.

v pretežni meri - pravo najmočnejših: najbogatejših in najvplivnejših³⁰ (v tem pogledu je pravzaprav neke vrste "naravno" pravo). Država? Država je danes politična organizacija državljanov, ki so talci vplivnih interesnih skupin, oziroma organizacija, ki je po drugi strani sama talka - zvečine povsem nevprašljive - hegemonične ekonomske racionalnosti, utelešene v "normalni" logiki kapitala. In nenazadnje, mar ne bi bilo skrajno naivno pričakovati, da bi ta ali oni državni organ že kar *sua sponte* sprejel ukrepe za postopno zagotavljanje pravice do samodoločnega (svobodnega) delovanja, ko pa bi to nujno impliciralo nedvomno korenite posege v družbeno-ekonomsko, politično in ideološko strukturo?

Vidimo torej, da je aktualna problematika temeljnih (človekovih) pravic skrajno resna in kompleksna. Človekove pravice so danes nekakšen ideološko-tolažilni obliž za rane, ki jih na telesih in v dušah posameznikov in družbenih skupnostih povsem neženirano zadaja novoliberalni pozni kapitalizem. Človekove pravice so sanje, ki jih lahko sodobni proletarci (beri: vsi, ki morajo hoditi v službo) sanjajo na poti v službo in nazaj domov, ko štejejo denar za najemnino zasebnemu stanodajalcu, čakajo na redno zaposlitev, dihajo onesaženi zrak ali z negotovostjo pričakujejo jutrišnje dni. Kakorkoli že, neumno bi si bilo umišljati, da je mogoč - organizirani in kolektivni - boj za človekove pravice (se pravi za večji kos posameznikove svobode in za pravičnejšo družbo), ki ne bi bil usmerjen k omejevanju družbene vloge ekonomije (in instrumentalno-utilitarne ekonomske racionalnosti) oziroma heteronomnega dela.³¹ Ravno to pa je - če dobro premislimo - eden izmed ključnih socialističnih ciljev. Skratka: če se strinjamo, da je ideal temeljnih človekovih pravic osrednje usmerjevalno in urejevalno vrednostno in normativno načelo slovenske ustave, moramo priznati, da je celotna socialna struktura, zaznamovana s prevlado kapitalističnih odnosov, v bistvu protiustavno družbeno "dejstvo". Kakšna je torej lahko v danih družbenih razmerah vloga ustavnega sodišča? Naj ponovimo izhodiščno misel. Ta vloga ni nujno nepomembna. Še več, lahko postane zelo pomembna, če se bo ustavno sodišče znalo distancirati od raznih oblastnih klik in skušalo delovati predvsem na ravni normativne ideje o temeljnih človekovih pravicah. Žalostno pa bi bilo, če bi se ustavno sodišče - po (opravičljivih?) otroških boleznih - spremenilo v še en politikantski organ

³⁰ Pomislimo na Rimokatoliško cerkev, ki vsečje uporablja svojo politično in ideološko moč za "suspensz" 7. člena ustave, ki določa, da so država in verske skupnosti ločene (in da so verske skupnosti enakopravne, njihovo delovanje pa je svobodno). Pri tem je najbolj osupljiva zahteva, naj bi se verske dejavnosti (vsaj deloma) financirale iz javnih sredstev. Med drugim je zahteva problematična zato, ker je religiozna dejavnost - za razliko, denimo, od gasilstva - po svoji naravi takšna, da ne potrebuje prav nikakršnih denarnih sredstev (moliti, recimo, je mogoče praktično kjer koli). Problematična je tudi zato, ker religiozna dejavnost (še zlasti pa dejavnosti uradne Cerkve) ni obče koristna. Religiozna dejavnost (v strogem pomenu) je lahko koristna - če Bog seveda obstaja - zgolj za vernika, ki si želi z ustreznim ravnanjem doseči predvsem korist (nagrado) zase, namreč odrešitev v onostranstvu.

³¹ "Če bi si delavski razred izdrl iz srca razvado, ki mu vlada in ponižuje njegovo naravo, in vstal v svoji strašni moči, pa ne, da bi zahteval Človekove pravice, ki so samo pravice kapitalistične eksploatacije, in ne, da bi zahteval Pravico do dela, ki je samo pravica do bede, temveč zato, da skuje neizprosni zakon, ki bo prepovedoval vsakemu človeku, da bi delal več kot tri ure na dan, bi Zemlja, stara Zemlja zatrepetala od veselja, čutila bi, da je v njej poskočilo novo veselje ... Toda, kako naj zahtevamo od proletariata, ki ga je pokvarila kapitalistična morala, moško odločnost?" (Lafargue 1985,73).

medstrankarskega spopadanja za oblast in za partikularno-klientske interese grupacij, ki preko strankarskih mehanizmov zasledujejo svoje gnotne koristi.

LITERATURA

- Black, B. 1987. Ukinitve dela. V: B. Black in G. Tomc (ur.), Pozdravi iz Babilona. Ameriška subkulturalna teoretska scena. KRT, Ljubljana, str. 135-149.
- Comitato operaio di Porto Marghera. 1985. Zavračanje dela. V: T. Kuzmanič et al. (ur.), Boj proti delu. KRT, Ljubljana, str. 389-396.
- Chambliss, W.J., Seidman, R.B. 1971. Law, Order, and Power. Addison-Wesley Publishing Company, Reading.
- Cotterrell, R. 1989. Politics of Jurisprudence: A Critical Introduction to Legal Philosophy. Butterworths, London.
- Gorz, A. 1994. Capitalism, Socialism, Ecology. Verso, London.
- Hagan, J. 1994. Crime and Disrepute. Pink Forge Press, Thousand Oaks.
- Held, D. 1989. Modeli demokracije. KRT, Ljubljana.
- Igličar, A. 1997. Javno mnenje o človekovih pravicah. V: M. Pavčnik et al. (ur.), Temeljne pravice. Cankarjeva založba, Ljubljana, str. 117-128.
- Keane, J. 1990. Despotizem in demokracija. KRT, Ljubljana.
- Kranjc, J. 1997. Ustavna pritožba kot institut varstva človekovih pravic. V: M. Pavčnik et al. (ur.), Temeljne pravice. Cankarjeva založba, Ljubljana, str. 362-405.
- Laclau, E., Mouffe, C. 1987. Hegemonija in socialistična strategija. Partizanska knjiga, Ljubljana.
- Lafargue, P. 1985. Pravica do lenobe. V: T. Kuzmanič et al. (ur.), Boj proti delu. KRT, Ljubljana, str. 49-80.
- Méda, D. 1995. Le travail: Une valeur en voie de disparition. Aubier, Paris.
- Melossi, D. 1990. The State of Social Control: A Sociological Study of Concepts of State and Social Control in the Making of Democracy. Polity Press, Cambridge.
- Pavčnik, M. 1997. Razumevanje temeljnih (človekovih) pravic. V: M. Pavčnik et al. (ur.), Temeljne pravice. Cankarjeva založba, Ljubljana, str. 84-116.
- Phillips, D. L. 1998. Toward a Just Social Order. Princeton University Press, Princeton.
- Rai, M. 1995. Chomsky's Politics. Verso, London.
- Toffler, A. 1983. Treči talas. Jugoslavija, Beograd.
- Žižek, S. 1997. Multikulturalizem ali kulturna logika multinacionalnega kapitalizma. Razpol, Ljubljana, št. 10, str. 95-124.